

# Altruistiska läkartvillingar utnyttjade av rik härskarätt

Inget yrke har bidragit med fler helgon än medicinen, omkring 70 enligt en fransk beräkning från 1947. De flesta är idag ganska okända, men två av dem – tvillingarna Kosmas och Damianos, som båda var läkare – har satt djupa spår i den grekisk-ortodoxa och den romersk-katolska kyrkan. De nämns främst bland dem som bör åkallas vid sjukdom, och de är skyddspatroner för läkare, apotekare och andra vårdyrkesgrupper [1-3].

Mer än 245 medicinska sammanslutningar i Frankrike hade i slutet av 1600-talet Kosmas och Damianos i sitt namn,

## MEDICINSK KONST *paus*

Redaktör: Kristina Räf

ofta också i sina vapen och sigill. Mer än 80 kyrkor, kloster och kapell har uppkallats efter dem. Men den största medicinhistoriska skatten finns i konsten [1].

### Motiv för mästare

Spridda över århundraden och tjugotalet länder har konstnärer avbildat Kosmas och Damianos, ofta i vård-situationer och med läkarens kännetecken. De förekommer i målningar, fresker, mosaiker, miniatyurer, glasmålningar, bonader, elfenbensskulpturer, gravyrer, mynt och manuskript. Av verken kan man dra en del slutsatser om verkliga läkares framtoning genom tiderna. Äkta tids- och lokalfärg blandas emellertid med kyrkans och målartärorens konventioner för hur olika helgon borde skildras, särskilt i de äldre avbildningarna.

Enbart i Florens finns ett trettiotal verk med Kosmas och Damianos, målade av mästare som Fra Angelico (Beato Angelico och hans skola), Sandro Bot-

ticelli, Filippo Lippi och Lorenzo di Bicci. Läkarhelgonen dyker inte sällan upp i målningar också på många andra håll i Italien, främst i Venedig, Rom och Siena, liksom i Frankrike, Spanien, Tyskland och Främre orienten, som de anses härstamma från.

### Gynnade av härskarätt

Varför fick tvillingarna efter medeltiden en så framskjuten position i delar av den katolska världen och i konsten? En väsentlig förklaring till deras popularitet var att den florentinska Medicifamiljen, en handels- och bankirsläkt som med korta avbrott styrde Florens från 1434 till 1737, beställde många konstverk med Kosmas och Damianos som motiv under en period då renässansmåleriet i Italien nådde sin höjdpunkt. Det var naturligt att släkten valde just läkare – *medici* på italienska – som sina viktigaste helgon. En bankirsläkt som kunde anklagas för girighet hade dessutom goda skäl att förknippas med helgon som visade sin godhet genom att inte ta betalt av »klienterna».

Faktiskt slog medicinéerna, närmare bestämt Alessandro de' Medici i början av 1500-talet, också bokstavligt talat mynt av Kosmas och Damianos. Därmed påminde florentinarna ständigt om att Medici-familjen hade makten, och att statsmakten var i förbund med religionen. Detta illustreras bl a av en altartavla av Botticelli i Uffici-gallerierna i Florens. Läkarhelgonen, som där knäböjer inför Maria och Jesusbarnet, har begåvats med ansiktsdragen från medicinéerna Lorenzo och Giuliano.

### Läkare från Mindre Asien

Historien om helgonen Kosmas och Damianos är en blandning av legender och »historiska fakta», också de omtvistade. Det faktum att örter finns bland deras attribut och att de ibland syns bereda mediciner har tolkats som att en av dem var apotekare. Konstve-

taren Marie-Louise David-Danel [1], som fingranskat källorna, hävdar emellertid att tvillingbröderna säkert var läkare.

Sannolikt föddes Kosmas och Damianos på 200-talet av kristna, adliga föräldrar i den romerska provinsen Cilicien (i nuvarande Turkiet), i en arabisk koloni som kristnats av aposteln Paulus. De fick förmodligen sin medicinska utbildning i staden Pergamon i provinsen Mysien. Där fanns ett Asklepios-tempel, vars läkarskola var i klass med den i Antiokia i Syrien. Pergamon hade också ett bibliotek, som med sina 200 000 volymer nästan kunde mäta sig med det mer berömda i Alexandria.

### Dramatiska martyrsener: tortyr, vatten, eld och pilar

Bröderna praktiserade medicin i sin hemprovins, men när de kristna förföljdes under kejsar Diocletianus' regering blev de arresterade av prokonsul Lysias. Trots tortyr stod de fast vid sin tro och ljöt martyrdöden, troligen den 25 november år 287.

Kropparna togs om hand av troende och fördes senare till Rom, där påven Felix begravde dem i en kyrka, tillägnad de båda helgonen. Kyrkan står kvar vid Forum Romanum. Också kejsar Justinianus I (482–565) lät bygga en kyrka till deras ära, i Konstantinopel. Det var ett tack för att han blivit botad från pesten efter att ha åkallat de båda helgonen. Katolska kyrkan hedrar dem numera den 27 september varje år.

Här slutar historien. Legenderna tar vid, inledda med martyrsenerna. Dessa återges ofta i konsten. Budskapet är tydligt: den kristna tron ger beskydd i de svåraste situationer, och (läkare med förankring i) tron kan bota allt.

En ängel skyddade Kosmas och Damianos så de inte blev skadade av tortyren. När de slogs i kedjor och kastades i vattnet, förde havet dem upp på stranden. Elden blåste åt sidan när de skulle brännas på bål. Därpå korsfästes de och blev måltavlor för stenar och pilar, vilka som bumeranger vändes mot avsnän-



**Skyddsängel** omgiven av helgonen Kosmas (med martyrkorset) och Damianos är motivet för denna ikon, som ingår i en kommande vetenskaplig katalog över de ca 325 ikonerna i Nationalmuseums samling. Fyra andra helgon, bland andra Katarina och Valentina, avbildas på sidorna. Över skyddsängeln finns den enligt traditionen »icke av människohand framställda» bilden av Kristus, östkyrkans motsvarighet till den avbildning som uppstod på Veronikas svetteduk, när hon torkade Jesu ansikte på hans väg till korsfästelsen.

Läkarhelgonens medicinska attribut är här en medikamentask, som också har fack för pincett och möjligen skrivdon.

Troligen har konstverket (31x26,5 cm) framställts i den ryska ikonmålaryn Palech. Det har delvis rengjorts från beläggningar, men oljelampans låga har satt outplånliga spår i ikonens nedre del [Ulf Abel, Nationalmuseum, Stockholm, pers medd 2000].

FOTO: ERIK CORNELIUS, NATIONALMUSEUM



**Det realistiska verket** till vänster, målat av Ambrosius Francken i slutet av 1500-talet, avbildar Kosmas och Damianos vid amputationen, första ledet i miraklet med det svarta benet. Instrumenten och andra element tyder på att konstnären sett en amputation och patientens lidande. Målningen, som är en diptyk där den andra delen visar halshuggningen av de båda läkarhelgonen, visar också andra sjukhusscener: omvårdnad, urinskådning och bandagering.

Franckens verk finns på Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen.

**Miraklet med det svarta benet** (motstående sida) var ett populärt motiv med Kosmas och Damianos i aktion. Målningen, som tillskrivits Fernando del Rincón, är från 1500-talet och finns på Prado-museet i Madrid. Den innehåller många av den tidens läkarattribut, t ex pincett, medicinask, liten glasflaska och etui för kirurgiska instrument eller skrivdon. Särskilt det skadade benet, som överförs till givaren, dvs moren i förgrunden, ger bilden en realistisk prägel. Mannen med ormen alluderar på ett annat av de båda läkarnas postuma mirakel. I den större nischen till höger syns Palladias knyte med äggen, vilket påminner om att läkarhelgonen inte tog betalt av de sjuka.

FOTO: MUSEO NACIONAL DEL PRADO

darna. Slutligen avrättades de båda genom halshuggning.

### **Mångsidiga välgörare**

Enligt legenden kunde tvillingbröderna bota alla sjukdomar, både hos människor, hästar och kameler. De tog aldrig betalt, vilket illustreras av en i konsten ofta återgiven legend. Sedan den fattiga kvinnan Palladia blivit botad från en långvarig sjukdom erbjöd hon Damianos tre ägg i ett knyte, en liten present, som han först inte ville ta emot. Slutligen gjorde han det, övertalad av sin bror – men inte av vinningslystnad utan av aktning för hennes goda vilja. Här finns en tydlig parallell till Lukas-evangeliets berättelse om änkans skärv i tempelkistan.

I konsten förekommer en rad scener från de båda läkarhelgonens praktik. De tar pulsen, undersöker huvud, öron eller hals, och de tycks konsultera varandra – också det en förebild för läkare. Uppenbarligen var de inte alltid eniga.

Ibland bereder de eller portionerar ut medicin. De opererar och botar olika sjukdomar eller symtom, t ex lepra, blindhet, feber, hälta, lamhet och hu-





FOTO: YNGVE KARLSSON

I klostret San Marco i Florens, numera museum, är pilgrimernas forna natthärbärke fyllt av Beato Angelicos målningar. Flera av dem avbildar läkarna Kosmas och Damianos tillsammans med andra helgon, evangelister och apostlar. Fotot är en detalj ur en sådan målning av Fra Angelico, »Madonna delle ombre» (Skuggornas madonna), daterad till omkring 1443.

vudvärk. De återuppväcker en änkas son (som Jesus gjorde i Nain) och befriar en galning från besattheten.

Det senare motivet anknyter till mirakler som Kosmas och Damianos utförde efter sin död. De räddade en kvinna ur djävulens våld, och de befriade en bonde från en orm (symbol för djävulen), som krupit in i munnen på mannen då han sov.

### Miraklet med det svarta benet

Totalt tillskrivs tvillingbröderna 47 mirakler, främst knutna till deras roll som läkare. Miraklet med det svarta benet är flitigast utnyttjat i konsten, och mest dramatiskt. Eftersom det tycks handla om en bentransplantation har kirurger i katolska länder gärna döpt sina sällskap efter »transplantatörerna».

Miraklet utspelade sig vid den kyrka som påven Felix byggde i Rom till helgonens ära. Kyrkvakten hade fått ena benet förstört av cancer (eller bensår av annan orsak). I hans dröm kom helgonen till honom med salvor. Och så amputerade de hans skadade ben och ersatte det med ett ben från en just avliden morisk (eller etiopisk) man.

Detta motiv är särskilt populärt i Spanien, kanske på grund av att landet under medeltiden var hårt drabbat av pest, där bölderna följdes av gangrånssår. Men det kan också hänga samman med att landet i slutet av 1400-talet just befriats från det moriska väldet. I en sär egen spansk 1500-talsrelief (i Colegio de Santa Cruz de Valladolid) tas det svarta benet från en levande givare, vars plågor de båda läkarna inte tycks bry sig om. Spekulativt har detta tolkats som att morerna, »de otrogna», ansågs vara mindre värda än de kristna.

Operationsscenerna i konsten är i regel oblodiga, närmast religiösa ceremonier, där den sovande patienten är opåverkad. Målaren avbildar ofta scenen när det svarta benet är på plats.

### Föredömen för läkarsällskap

Många yrkesföreningar för läkare, apotekare och andra medicinska yrken i Syd- och Centraleuropa har valt Kosmas och Damianos som beskyddare. Det är särskilt vanligt i Frankrike, sannolikt därför att den franska kyrkan främjade dyrkan av just tvillingarna. Det bästa exemplet är Confrérie Saint Côme (et Saint Damien) des Mâitres

Chirurgiens de Paris, som var ursprung- et till alla andra franska kirurgorganisationer. (»Confrérie» markerar andligt brödraskap, medan en »corporation» bevakar medlemmarnas materiella intressen.)

Troligen bildades sällskapet redan på 1200-talet, men det är säkert belagt från 1352. Det gick i spetsen i kampen för att höja kirurgernas status till medicinarnas. Ur sällskapet uppstod i mitten av 1500-talet Collège de Chirurgie, som fick universitetsprivilegier och som länge var den enda kirurgskolan i Europa. År 1884 förenades franska medicinare och kirurger i Société Médicale Saint Luc, Saint Côme, et Saint Damien, dvs läkaren Lukas (som dessutom är målarnas skyddspatron) fick också vara med på ett hörn.

Läkartvillingarna utövade ju sitt yrke utan att ta betalt. I deras anda organiserade det franska brödraskapet gratiskonsultation, som från 1300-talet gavs den första måndagen i varje månad för de fattiga. Mottagningen hölls först i ett skjul nära helgonens kyrka på Rue de Cordeliers i Paris, från 1616 i Saint Cômes amfiteater.

I konsten avbildas Kosmas och Da-



FOTO: YNGVE KARLSSON

**Pincett och medicinask** samt en för läkare tidstypisk klädsel är vanliga attribut i målningarna av Kosmas och Damianos. Fotot är en detalj från »Trinita e santi», målad på trä av Ignoto Fiorentino i mitten av 1400-talet. Originalen finns i Galleria dell'Accademia i Florens.

mianos ofta i grupper med andra, särskilt medicinska, helgon. Också flera av dessa har medicinska attribut, vid sidan av helgonglorian och martyrkorset. Det som skiljer ut bröderna är tvillingarnas likhet i ansiktsdrag, ålder och klädsel. Deras medicinska attribut är mycket varierande; inga är så specifika som Petrus nyckel eller Lukas bevingade ox.

### Medicinska attribut

Nästan utan undantag avbildas Kosmas och Damianos med medicinska symboler, inte andliga. De som används mest i konstverken påminner om att urinskådande och behandling med örter under århundraden var mycket populära metoder.

Uringlas (urinalen) fanns inte i de äldsta verken, men var under medeltiden och längre fram en symbol för läkaryrket, särskilt i Frankrike. Mer sällsynt var det i florentinska verk, där ädlare föremål valdes.

Bland örterna stod speciellt rosen högt i kurs i beredningar mot »tärande sjukdom», t ex tuberkulos. Också alrunan, som förts över från magin till medicinen på grund av den påstått övernaturliga kraften, och den sederande ange-

likan finns bland helgonens attribut. En medicinask i vänstra handen och en pincett för pillren i den högra bär läkarhelgonen ofta. Askens form varierar: rund, oval, kvadratisk eller rektangulär. Ibland kan man också se innehållet i facken, små vita och svarta pastiller, enligt uppgift för ögonbruk. Det förekommer att asken har fack även för pincett och skrivdon. Också salvburk och spatel är en ganska vanlig kombination av tillbehör, speciellt i franska och tyska verk, liksom mortel och mortelstöt för medicinberedning.

### Läkarväska från himlen

Flera föremål förknippas med blodtappning: lansett, koppglas, blodsamlingskål och ibland en kort stav. Den skulle patienten klämma på för att få bättre fart på blodet vid åderlåtning.

Staven är ett av de äldsta medicinska instrumenten. Ibland är den dekorerad med linjer eller ringar. Man kan tro att det är en pergamentrulle, profeters och apostlars attribut, men det faktum att den förekommer som pendang till lansett talar för att den användes vid åderlåtning. Skrivdon och recept hör förstas till läkarnas attribut.

En miniatyr i Vatikanens bibliotek visar hur Kosmas och Damianos tar emot läkarväska från himlen. Olika andra typer av etuier för kirurgiska instrument och skrivdon avbildas i konstverken, liksom någon gång såg och operationskniv.

### Toga, purpurmantel och barett

Klädseln avslöjar sällan läkaryrket, mer allmän status. I de äldsta verken bär Kosmas och Damianos tunika och toga, dvs den romerska dräkt som under deras livstid och flera hundra år senare förknippades med samhällets elit. Så är de klädda i 500-talsmosaikerna i deras kyrka vid Forum Romanum, liksom i ca 700 år yngre fresker i Mistra på Peloponnesos. Där finns spår från den bysantinska konstens sista blomstrings-tid, som var en inspirationskälla för den västeuropeiska renässansen.

Enligt den tidens målarkonvention avbildas de i Forum-mosaikerna som ganska unga män, med skepparkrans och blottat huvud. Först i början av renässansen, t ex i Fra Angelicos målningar, kompletteras utrustningen med ofta röd eller purpurfärgad barett eller kapuschong, vilka liksom purpurmanteln kan prydas med hermelinskin. Fresken »Dödens triumf» i Campo Santo, Pisa, visar att läkare på den tiden klädde sig så – yrket markeras där av att läkaren håller ett uringlas i handen.

Klädseln var dock inte unik för läkare utan bars också av andra i den högre societeten. Den var en statusmarkering med syftet att skilja läkare från hantverkare som fältskärer och andra medicinska grupper.

Också utanför Italien följer avbildningarna av Kosmas och Damianos det lokala läkarmodet. I Spanien är deras klädsel mer utsirad, i Nederländerna och Tyskland mer lik borgarnas kostymering. Som kyrkans män framträder de under flera sekler i franska konstverk, ibland med violett mantel och kallott.

*Yngve Karlsson*

f d redaktör,  
Läkartidningens  
medicinska redaktion  
E-post: karlsson.yngve@telia.com

### Referenser

1. David-Danel ML. Iconographie des saints médecins Côme et Damien. Thèse. Lille: Université de Lille, Faculté des lettres, 1958.
2. Lyons AS, Petrucelli II RJ. Medicine. An illustrated history. New York: Abradale Press, 1987.
3. Toman R, ed. The art of the Italian renaissance. Köln: Könemann, 1995.